

І.К. Мойсеїв

СЕРЦЕ: УКРАЇНСЬКІ ДЖЕРЕЛА

1860 року екстраординарний професор Київської Духовної Академії Памфіл Дмитрович Юркевич опублікував працю "Серце та його значення у духовному житті людини, згідно з ученням слова Божого". Автор звернувся до автентичного джерела древньої духовності (мотив повернення), аби на підставі Святого Письма заперечити "однобічним" західноєвропейським теоріям, що зводили душу лише до мислення. Насправді серце протистоїть "двоєдушню", виражає цілісність особистості, котра не є "пасивним органом загально родового життя". Ці та інші думки Юркевича, як відомо, розвинула блискуча плеяда мислителів "срібного віку" в ученні про всеєдність. Чому саме в Києві актуалізувалася "філософія серця" (за визначенням Дм. Чижевського), пов'язавши Захід і Схід інтелектуальної Європи?

У середині XIX століття в Києві постала ідеологія кирило-мефодіївців про об'єднувальну (серцевинну) місію України в слов'янському світі. Тут Микола Костомаров проголосив: "У душах, у серцях... пісня займися!", "сонце правди на весь світ зясяє!", "голос правди братський" і т.д. Пантелеймон Куліш писав: "Я в серденьку моїм вселенную носила", "більше нам хочеться душею в чужі душі, входити і благодатні скарби на скарби міняти". 1844 року вийшла друком поема Тараса Шевченка "Тризна" — вірєць життя з відкритим серцем усупереч злу, — інші його поезії, також пройняті не лише романтичною відвагою "жити серцем", але й буттєствердною необхідністю саме так — істинно — жити. Ці мислителі, а також Сковорода і Гоголь, опиралися на "серцезнавчі" засади Біблії. Мабуть, саме середовище "київського кола" змотивувало і роботу Юркевича.

Мабуть, був і глибший рівень мотивації: інтелектуальне "коло" "матері міст руських" —

хай острів, але занурений у море української ментальності. І Юркевич, і інші згадані діячі, були змалку виплекані на традиціях народної культури. А наш фольклор, сільський побут таки кордоцентричні. "Серце" Біблії знайшло благодатний ґрунт у грудях України (зокрема Києві). Історичне доведення цієї тези — зашироке для статті, обмежимося логічною моделлю традиційного світорозуміння.

1. Серце здійснює всеєдність буттєвості

Правий Куліш (Сковорода та інші): в серденьку — "вселенна". Або, за народною мудрістю, не тільки крапля в морі, але й море — в краплі. Ясна річ, все-все може перебувати в окремому тільки як потенційна можливість. Ми не можемо уявити собі все-все в універсумі в найдрібніших деталях воднораз, воднодух. Спроба уявити обернеться інтуїцією тотальності, передчуттям власної можливості (спроможності) в принципі охопити (виявити) все. Але саме завдяки інтуїтивній (безпосередньо безсумнівній) вірі в можливість (здатність) наших думки-погляду і почуття-ставлення "впіймати" будь-що і будь-де, це миттєве протинання часонростору і "впіймання" стає можливим. Зв'язок серця (кожного, будь-чийого) з кожним і всіма у Всесвіті можна виразити формулою: будь-яка потенційна можливість може бути тотожною будь-якій потенційній можливості. А якщо "може бути", то вже і є, коли в миті — вічність. Якщо можливості абсолютної субстанції безмежні, то вони уможливають самі себе, формуючи дійсність. Це добре передає суперечливе сполучення слів: "може — бути".

Як бачимо, єднання серця і "вселенної" ґрунтується на довір'ї до буттєвості, а довір'я — на тому, що обоє походять з одного кореня —

¹ Хоча, можливо, був німецький прототип праці Юркевича.

² Юркевич П. Вибране. - К, 1993. - С 84.

Тут дуже каверзна діалектика. Категорія "можливого" дистанціює реалізацію дійсності. Але ж насправді абсолютна можливість, яка "ловить сама себе за хвіст" (орфічний символ змії) — а що їй залишається робити, якщо тільки вона єдина існує? — не дистанційована від дійсності, а безпосередньо і необхідно є дійсною. В основі світобудови — **необхідність** самореалізації всеможливості. Але для нас, людей, першосубстанція виступає як бездонна **можливість** дальшого розгортання розмаїтих форм буття, як можливість воз'єднання роз'єданого, — ми дивимося на першовиток крізь призму можливої всеєдності і тому вбачаємо в ньому потенціал усеможливості вже посталої і майбутнього Всесвіту. І в цьому є рація, хоча первинна можливість не могла не бути і "залізною" необхідністю, причому актуально безпосередньою.

рівня абсолютної можливості, де кожне і все, зараз і завжди є тотожні. Ясна річ, на цьому рівні космогенезу ще серця немає (майже нічого немає), але цей рівень є в серці. Його всеприйнятливості, на-все-відгукливості, здатності бути комунікатором-зв'язківцем "мене" з "усіма", зрештою совістю, ґрунтується на сукупній вісті про все, на зв'язку всіх і кожного в Універсумі. В кожному — всі. За прислів'ям, "і горобець має серце". В глибині душі ми — кожен — живемо співпричетно (Г. Батіщев) до всіх, спільно з усіма, спілкою доль, суголоссям усесвітньої поліфонії. А це тому, що кожен може стати кожним Іншим (неможливого немає). Інтуїція можливого переходу кожного в кожного зумовлює онтологічну рідноту (Мауглі — природі: "Ми однієї крові, ти і я") і довір'я (риса українців — беззастережне довір'я до природи, навіть постчорнобильської!). Серце і прагне ототожнитися з усіма Іншими, "розірватися" на всіх, обійняти і вмістити рясноту, аби воз'єднати роз'єднаний Усесвіт, а може й повернутися в стан первісного синкретизму і тотожності. В стан, коли, за Л. Костенко, "ще слів нема, поезія вже є".

В міфології цей стан-рівень буттєвості символізує яйце: а) як першопочаток і зародок — аб ово, б) як охопна цілісність — світове яйце, в) як умістилище рясноти форм буття — яйце-райце. В українській традиції знаходимо амбівалентність: яйце тверде, як камінь ("дід бив-бив — не розбив", були й керамічні писанки), і вразливо хрупке — поєднує "залізну" необхідність і "м'яку" всеможливість. У фольклорі яйця, як правило, пташині, бо птах-вітер (за християнства — птах-дух) є вісником-зв'язківцем усесвідності, так би мовити, протосерцем. Проте, одного разу один птах народив дещо незвичайне: сузір'я Квочки знесло... сонце...

2. Серце ціннісно центрує світ

Як не прагне найглибша інтуїція заглинутися безмежним і п'яним усебратерством, зомліти в екстазі вселюбові, цього щастить сягнути лише інколи, хоча така мить і дорівнює вічності. Буття підлягає законіві "нелінійної локалізації": довкола суб'єкта нібито викривлюється часопростір, виникає локус мого-нашого світу. Зрозуміло, своя сорочка ближча до тіла. Людина-рід упорядковує-одухотворює своє довкілля, протиставляючи його чужині, хаосу. Маємо світ бінарних опозицій. У центрі — пуп землі, вогонь-вівтар, сакральна сере-

дина, яка в корені передбачає серце. Це ціннісне осердя настільки ототожнюють з "сонцем" (логосом), наскільки людина ще ототожнюється (-ювана) з родом. В історичному плані логос ще має ірраціональну форму практичної магії і тому підпорядкований ціннісному відношенню (ставлення, як особистісного, ще немає). Вартості виступають як значущості нормативно-регулятивного ладу (в подальшому — влада). Отже лад-порядок у підвладному локусі-світі забезпечується смисловим випромінюванням суб'єктного "серця": це — все — моє — наше.

Виникає всеєдність локального обсягу. Суперечність "локальної всеєдності" розв'язується шляхом інтенсифікації всеєдальної комбінаторики і метаморфозу реалій у думці. Світло віддалене від тьми, сонце — від моря, небо — від землі, батьківщина — від чужини і т.д., і відповідно в кожній речі її наявне буття віддалене від її поза-буття. В поза-буття лягли безмежні можливості, тепер уже обмежені поцейбічним ладом (табу). Первісна всеможливість, звернута в "Тартар", стає духовним підтекстом буття, духом, що живе під покровом кожної речі (аніма — буттєвість, таємничість-здатність бути будь-яким, невідзначеним, точкою тотального зв'язку). Але це вже мій-наш духовний підтекст, центрований скажімо, тотемом чи предком, з яким більш-менш відомо як треба спілкуватися, піддатний правилам гри, мови, магії.

Це була культура дня і ночі; людина в обрядах, ототожнюючись із предком, раз по раз усвідомлювала себе як живого мерця. В літо 944, за "Повістю временних літ", русичі міркували так: "Хіба хто знає, кому перемогти: чи нам, чи їм? Чи з морем хто в злагоді й мирі? Не на землі ж бо ходимо, а по глибині морської, всім одна смерть". Біфуркаційна, по-сучасному, ситуація невизначеності, різноможливості сприймається як занурення в потойбіччя. Професійні вої половців справляли обряд оборотництва у вовків, вили (звідси — "воїн"). Десь через два століття дружинники Ігоря гострили свої серця хоробрістю: "Ваші хоробрі серця в жорсткім харалузі (криці) сховані, а в одвазі загартовані". Серце мирного українця, як відомо, м'яке. Але, виступаючи на смертний бій, воїн мусить "закувати серце в залізо" (О. Довженко), перетворити його на камінь і стати свого роду мерцем, смертоносною потойбічною силою.

У вислові "закувати серце в залізо" вбачаємо відгук міфологеми магічного круга. Семантичний світ був системою кіл-кругів, що розходяться по поверхні води від кинутого каменя (яйця). Чужину-потойбіччя вважали морем хаосу. У світі "освітленому" порядком, панували правила (здебільшого заборони). Маємо коло між хаосом і порядком (1). В ритуальному центрі раз у раз відміняли правила, поринали в море-хаос всездозволеності (всеможливості), перемагали-приборкували хаос, відновлювали космос. Маємо коло між святом і буднями (2).

І сьогодні серце людини — arena боротьби "бога" і "чорта", де знову і знову мусить перемагати добро, злагодя, замирення, лад. Адже серце може бути різним: добрим і злим, золотим і зачерствілим, великим і порожнім, м'яким і камінним, палким і оброслим мохом, цілим і розбитим, щирим і з перцем, легким і тяжким, відкритим і мовчазним, живим і завмерлим, глибоким-широким і навіть "безсердечним" і т. д. — тобто будь-яким. Усезможливість, засвідчена словниками, становить ту біфуркаційну субстанцію, з якої людина творить себе і свій світ.

Ритуал був і своєрідним екзаменом на людськість: якою мірою дозволити собі скористатися всездозволеністю, а якою мірою вільно вибрати позитивні цінності? Тут потрібний помічник. Як відомо, якщо Бога немає, то все дозволено. Мабуть, чимало первісних племен просто гинули і дичавіли (інволюція), якщо не витримували "екзаменів". Залишались і міцніли ті, що обирали нормативність, ставали на бік роду-тотема-предка, а всеможливість потенціалізували в уявлюваному дистанційованому відмежованому потойбіччі — дусі. Культура діє за принципом клапану: пропускає в один бік.

Серце вважають органом віри, надії і любові. Розглянемо їх витoki. Віра, є вірою в те, що може бути навіть те, чого не може бути. І справді, творчість — поява небувало. Віра виникла з такої безпосередньої актуалізації всеможливості, коли вона не може не спромогтися на здійснення. Віра, як феномен, фіксує перехід можливого в дійсне. Всеможливість, локалізована в коло безпосередньої актуалізації, замикається сама на собі (коло, вписане в коло), відбувається синергія загостреного типу, ймовірність експоненційно зростає до безмежної і необхідно постає якась дійсність. Принаймні — уявлювана. Адже в абсурд, що існує те, чого не існує, потрібно було повірити, щоб випадково-плинні марення-сни-ілюзії-фантоми ще тваринної психіки перетворилися

на безперечну внутрішню реальність уявлення. Отож ритуал і міф постійно тренували здатність переходити межу неможливого, тобто здатність вірити. Бінарний світ — це постійне коливання між опозиціями, ритмічний перехід магічного кола. Символ цього — переправа через море потойбіччя за допомогою перевізника-жерця-шамана. День і ніч, суша і море та інші — варіанти головної парадигмальної моделі: поцейбічності і потойбіччя, наявної та уявлюваної дійсності, буття і підбуттєвості, тіла і духу. Первісна культура — суцільна "гра в піжмурки": нема — є, мертвий — живий, заховався — знайшовся, зажмурився — розмружився (корінь "мруж-мрець"), тобто наявне — уявлюване. Це тренування потрібне було для того, щоб стало ясно, як день: "ніч" теж може бути ясною, як день, там, у "проваллі", де нічого нема, насправді є все. Тільки треба вірити, — як сказав Сталкер (до речі, між нефом і криницею).

В індоєвропейському "лал" ("гра") "л" грає з "а" у зник-з'явився. В Шевченка ліля — духовне інобуття померлої. Єврейське *lyl* — ніч. Ніч, зрозуміло, пов'язана з морем: чеське *Moti* — дитина мочиться; люльотіти — дзюрчати, лити; леліяти — колихати, хитати, робити хвилі. Леліти — плекати; лелекати — голосити, квилити; ой-леле — біда; грецьке *ἄελξ* — вигук скорботи. Але море смерті є взяте в береги, вміщене в певний обсяг. Лелюхи — внутрішні; люлька (для немовляти, мотоцикла і куріння) — посудина для вмісту. Шумерські Лилу, Лилиту, Адат Лили — жінки-суккуби, що гвалтують чоловіків (варіант активного і плідного хаосу), "вмішують" їх у себе. Біблійські ліліти "завідували" породіллями. В "Пісні пісень" лілія пов'язана з еротикою, невинним заплідненням. В Індії з водяної лілії — лотосу — народжується сонце. Отже, смерть — перепливання. "Івасику-Телесику, приплинь-приплинь до бережка" — схоже на закличку народитися. Люлька з немовлям — човник, який хитають, відтворюючи хвилі. Люльок — блекота, паслін, снотворний наркотик. Латинське *latto* — приспати дитину, наспівувати. Ніч сну, як відомо, перепливає човен місяць — це скрізь у романтиків. Човен-місяць "то виринає, то потопає" — грає у схованки. Леліти — виблискувати, переливатися (блиск — пошлюбник хвилі). Давньоіндійське *lolati* — рухатися туди-сюди, *lelayati* — хитатися. Дехто вважає, що тотемом протоукраїнців був лелека, який відлітає - прилітає, відносить померлих у вирій (це логічно) — приносить дітей. Як Соломон, прекрасномудра чистота білизни — білизни — одяг лілеї (Мт. 6, 28). Люлі-люлі —

колихання, заколисування біло-чистої льолі. Дитина — лялька, що виникає-щезає. Ляльку-льоллю баюкають, колихаючи на руках. Головна функція ляльки — бути і не бути, тобто бути лялькою (сміисловою іграшкою) і просто річчю, яку можна розламати. Діти самі собі призначають іграшки і їх скасовують — це гра в перехід духу в тіло і назад. Ритм (тобто закон) переходу межі переходить у ритм (тобто закон) внутрішнього "колихання" — свідомих правил гри. Далі, Лель і Полель — давньослов'янські пошлюбники, котрі навіть грають словами своїх імен і, ймовірно, зачинають-народжують (весну тощо). За прислів'ям, від такої гри діти бувають. Леля — старша сестра, мати, господиня, тітка; Лельо — батько, дядько, — тобто жіноче і чоловіче начала. Леліяти — пестити, голубити насамперед коханого, жінку тощо. Секс продовжується пологам, фалічно-вагінальне туди-сюди продовжується ритмічним там-тут смерті-народження, пристрасть продовжується любов'ю до дитини. Давньоіндійське *lalati* — пестити, грати, жартувати, бавитися, танцювати. Лексична парадигма має подекуди характер гри слів, тут звуки грають зі словом: смисл то з'являється, то зникає. Лолотити — лепетати; це — напівслово. З одного боку, ще "тваринне": лулукати — кричати совою, люлятки — гусенята; лю-лю — закличка до голубів, курей, гусей; люлю-сю — до свиней, лисиць тощо. З другого боку, вже людське: грецьке *XaXh* — говорити; лелекати — голосити, співати; лялякати — теревенити. Дуже промовисте — подвоєння слів, фонем, морфем: лельом-полельом — приспів рухливої гри; також — "леле, тату, леле, мамо", "гей-гей ой да люлі", "люлі-люлі стояла", "лала-лала мати біла" і т. д. Подвоєння, зокрема відомі мотиви близнюків, двійників, — знак употужнення, того самого вписування кола в коло (в корені — кола в коло), внаслідок якого всеможливості "ловить сама себе за хвіст", по експоненті посилюючи ймовірність⁶.

Як не дивно, весь цей комплекс добре описує зміст серця, якого на рівні бінарності ще, звичайно, нема, але в якому є зміст ігрових узаємин. Уже йшлося, що перебуваючи на стороні ночі треба вірити в день, інакше він і не настане: знак і денотат, тотем і табу пов'язані

процедурою визнання правила їх ритмічно-дистанційованого ототожнення. Віра — результат збігу духу і тіла, безпосереднього прийняття-ототожнення, беззастережної відкритості, прямого вкарбовування (імпринтінгу) в пам'ять (серця) без критики. Віра — основа довір'я, надії і сподівання, які можливі і формуються тільки за ситуації дотримання правил гри, далі — норм культури. Звідси феномен "собачого серця" (гра властива і вищим тваринам). Тільки тоді, коли учасники спільноти перебувають усередині "магічного круга" визнаних і дотримуваних норм взаємодії, можливо покладатися на Іншого, довіряти й очікувати передбачуваної поведінки. Далі, мир-лад-злагода задають критерій відповідності Іншого — миру, тобто милого ("мир" і "милий" від індоєвр. "mei" — кроткий, м'який, дружній). У давньоруських текстах часто-густо фігурує "милосердний".

Але тут ми вже переходимо до наступної стадії. У світі бінарності свідомість ніби "зісковзувала" чи в добре, чи в погане, їй важко було утримуватися на межі (тварини не витримують тривалі ситуації вибору — впадають в істеріку; за Б. Поршневим, ота всеможливість стартувала з колективних істерик, екстазів). Але ось весняне сонце "заграло" і йому назустріч "заграло" синє море, вони "зіграли" космічне весілля і в літеплі (аква таки — віта!) зачали і народили людину — посередника між полярностями. Між чорним і білим виникло безліч відтінків уже особистісного спектру. Речі, що були абстрактними симбіозами абстракцій, набувають конкретності, міри. І серце набуває особливої міри, стає самим собою, рефлексивне розумом.

3. Серце осягає і гармонізує світ

У пісні "Ой умру я, мати, через єдиную" мати радить закоханому синові, щоб привабити його любовку, збудувати перше — криничку, вдруге — церковку, втретє — корчму. Котигорошко, як відомо, по-перше, копав криницю, по-друге, жбурляв у небо булаву, по-третє, вирушав у мандри. Очевидно, серце формує часопростір сім'ї за цими векторами і в такій логічній послідовності.

Це відомо, як "закон Раскольникова": перейти межю (норму) — набути її.

Пор.: повторення — мати навчання, повторювати — зосереджуватися, концентрувати середину мисленнєвого поля, "серце" простору душі.

7

За експедиційними спостереженнями, в серці жінок похилого віку насамперед кохання, загравання, весілля, народження, тобто щастя молодості. Це особисте є вписане в родові: батько-матір, дитинство, село, хата, доля рідних тощо.

а. Серце вертає до джерел

Якщо зазирнути в інтер'єр серця сучасного українця (за поп'лярними піснями, поезією, літературою, мистецтвом), то виразно побачимо комплекс питомих цінностей: мати, рідна хата, стежка до отчого порогу, садок (відповідно: вишні тощо), криниця, джерело і т. д. Тут збігаються етносфера класичної культури кінця ХІХ — поч. ХХ століть і особистий досвід "золотого дитинства". Ще Гоголь писав матері: "Моє серце назавжди лишиться прив'язаним до священних місцин батьківщини". В чому значення цього "земного тяжіння" (В. Симоненко)?

Особистість ідентифікує себе власним життєвим шляхом, за своїми джерелами і корінням, водночас сповнюючи власну долю змістовністю культурно-історичного минулого свого народу. В синкретизмі минулого, де природно поєднуються особисто незабутнє (і підсвідоме) та народні пам'ятки (і ментальність), людина ототожнюється зі спільнотою-"землею" ("чиїх батьків...") і на цьому фунті відрефлектовує себе як неповторний варіант значущої парадигми. Самоусвідомлення через джерела є "гігієною душі", оновленням, очищенням, відродженням антеєвої снаги. Крім того, самотворенням, самоствердженням внутрішніх цінностей, так би мовити, ретроідеалу. "Блудний син" у такий спосіб гармонізує "господарство душі" (Гоголь), знаходить злагоду із самим собою. Ось чому "хата у серці світитися мусить" (І. Драч).

Як відбувається вертикальна ідентифікація — цей "ліфт свідомості" в осерді "світового дерева"? Ностальгічна рефлексія поринає в минуле на різну глибину: до хати-матері, до пращурів, скажімо, киеворусичів, до першовитоків буття (первісної тиші, цноти, незайманої природи тощо). Знаходжувані там цінності компенсують те, чого бракує в сучасності. Що холодніші стосунки відчуженого ХХ сторіччя (зокрема між дітьми-городянами та батьками в селі), тим палкіша пам'ять про материні обійми. Що гуркотливіша цивілізація, то привабливіша первозданна тиша природи. Самозанурення — аутентичне, це індивідуалізуючий процес, але видобуті цінності — співпричетність, ріднота, тепло, взаємозв'язок, злагода, мир.

Починаючи космогонічною колядкою, де пташата пірнають на дно моря, щоб зачати світ, у численних текстах у сотнях варіантів бачимо

рух униз-угору вздовж кореня світового дерева — породжуючий механізм культури. Улюблені поезією мотиви криниці і кореня мають у символічній підсвідомості точний сексуальний сенс. Особиста криниця "розширюється" при дні в колективістичне море — лоно зародження людності [а) білок виник у воді, б) хомо еректус — у літеплі, в) ХХІ ст. — доба океану]. Особистий досвід поринає в колективне надбання, народжуючи твір. Самозаглиблювана свідомість йде, образно кажучи, в нічне підзем'я і човном місяця перепливає море потойбіччя, з'єднуючи береги і долаючи безодню між смертю і народженням — розкол у колі буття. Міфічна одиссея білого каменя (могильний череп — місяць — голівонька новонародженого з "джерельцем") відтворюється в нічних натхненнях-візіях романтиків, Шевченка, Франка, звідки виразно постає потойбічне походження духовної креативності. Водночас творчість роз'яструє і загоює відому "тріщину" в серці митця (як колись чинив шаманський ритуал).

б. Серце прагне високості

У період національного підйому (Київська Русь, доба бароко, поч. ХХ ст.) спрямування до неба-сонця-Бога в українській культурі дорівнювало спрямуванню до джерел або й перевищувало його. У періоди ж занепаду схильність до гемайншафту, до рідних могил посилювалася, зрозуміло чому.

Підкреслимо (позірну) симетрію: "глибина, вона що ж? — потойбічна сестра висоти" (Л. Костенко). Неф — криниця вгору. В небі є цінностей не менше, ніж у родоводі. Гармонія крони і коріння схематизувалася в літері "Ж" та Ж-подібних орнаментах. У казці крізь підлогу і стелю до сонця росте дерево і т. д. Висотний вимір культури модельований за взірцем глибинного.

На іконі "Покрова з портретом гетьмана Богдана Хмельницького" (кін. ХVІІ — поч. ХVІІІ ст.) бачимо Божу Матір ледве не вдвічі вищу за решту людей, постать якої складається з трьох частин: темного "підзем'я, потовщено-вагітної" середини, вкритої орнаментальним "квітником-садом" надзем'я, ramen і голови в небі. Це структура Збруцького ідола. Але важливий той елеос (грецьке слово з корінням в Біблії та широкою європейською кроною), милосердя, співчуття, вболівання, з якими Покрова материнськи покриває юрбу омофором. Материнська любов і ласка обіймає й родо-

відну рідноту минулого, й ідеал жаданого майбутнього. Навіть Ісус мав у нас риси жіночності. Вище начало ставиться до цього світу так, як серця людей ставляться до світу дитинства-історії. Ставлення типу "до джерел" зміщене поверхом вище. Тепер уже прочани є об'єктом елеосу, благодаті, об'єктом божого запліднення і перетворення (самонародження).

Зрозуміло, й архетипний рух угору-вниз супроводжує дію Божественного еросу. Віруючий прагне піднятися, злетіти, ототожнитися з вищою цінністю, відтак неодмінно спускається з небес на грішну землю або й падає (духом). Бог і Дух також сходять і піднімаються. Внаслідок синергії спілкування святість і чесноти оприсутнюються в житті. Ікона — не символ, а присутність. Утім, таким був і магичний ритуал, є нині звичай могилок, навіть справжнє читання — зустріч з автором. За доби сталінізму першосторінкова патетика також поривалася, злітала "крилато" до "високого", "золотого" комунізму (у формі раціоналістичної догматики "вчення").

Трансцендованому ідеалові (чи в "золотий вік" минулого, чи в небо майбутнього, чи в далекий край, де краще, ніж тут) властивий синкретизм усього найкращого в одному "всєдиноохопному" образі. І абсолютний архетип (неоплатонізму) крізь Трійцю і сонм святих утілюється в житті, і родовідна "Атлантида" має не менше дорогих серцю архетипів, які творчо оприсутнюються в культурі. Наявність двох (трьох) ідеальних сфер пояснюємо "зісковзуванням" повноти буття-буттєвості з наявної площини гріховної поцейбічності, але серце прагне всезагального синтезу і формує ментальність — чи молитовного бароко, чи ностальгічно-самотного романтизму, чи гармонійно-збалансованого початку ХХ століття.

Нині часто згадують Шевченкове: "я так люблю мою Україну убогу, що проклену святого Бога, за неї душу погублю". Подібний мотив (Фауста і Маргарита) є в нашому фольклорі. Іван Вишенський у поемі Франка теж вагався, порівнюючи два ціннісні спрямування. На наш погляд, це зовсім не дискредитує Бога. Але доводить, що верх і низ культури — з однієї ціннісної речовини, крові серця і в цій системі можливий перелив смислової крові з будь-якої точки в будь-яку точку. Навіть потрібний — для реалізації поліфонічної всеєдності всіх у світі. Структурність — відносна, динамізм — абсолютний.

Верх і низ, хоча симетричні просторово, як півкулі головного мозку, проте, як вони, — асиметричні функціонально. Хоч есхатологія — космогонія навпаки, все ж час — однонаправ-

лений, віра пов'язана з надією на майбутнє спасіння. "Від серця до Бога — навпростець дорога". Від Сонця правди серце одержало здатність палати високим натхненням мрії, освітлювати шлях до мети. Ідеал, перенесений Європою в прийдешнє, став підставою ідеї прогресу, фаустіанського наміру "догнати" і дорівнятися до Бога потугою цивілізації.

І тут ми бачимо принципове роз'єднання на Сонце істини, добра і краси — та владний розум, який раніше перебував у синкретизмі Логосу-Софійності, а тепер емансипувався (особа — рід) і набуває форм гегелівського самопізнання, наукового комунізму, ноосфери тощо. Більше того, розум стверджує свої абсолютні претензії, оприсутнюючись у техносфері. Ця еманация абсолютного архетипу є ґрунтовніша ніж, скажімо, санкціонована небом влада королів-імператорів. Але серце людини прагне тільки цілісного — йому не адекватні ні великодержавний пафос, ні розум сам по собі, ні навіть Бог, коли йому політики збавляють справедливості, а науковці — інтелектуальності. Часткове — неповне. Ось чому Шевченкові та інших богоборчі замаху прямо збігаються в часі з критикою Юркевичем раціоналізму в протиставленні до серця. Звідси також боротьба з Системою і роботами, антиутопії ХХ сторіччя.

Але Вище начало функціонально потрібне. Згадаймо, що ретроідентифікація індивідуалізує людину та "націоналізує" народ, інтенсифікує самобутність і ускладнює стосунки з іншими самобутностями. Осяжний монотеїзм забезпечував духовну "уявну спільноту" — підставу взаєморозуміння індивідуальностей і народів. Нині його еманация — глобальний розум, зокрема логічна наука, — уможливує інтеграцію людства.

Фольклор чітко констатує: "дай серцю волю — заведе в неволю", "май Христа в серці, а царя в голові". За нашим аналізом фразеологізмів української мови виявлено (крім, зрозуміло, всього спектру емоційних ставлень і ще дечого) рефлексію розуму на серце: "розпускати своє серце", "перемагати своє серце", "скрипіти серцем", "потурати серцю" тощо. Тобто суб'єктний чинник виносять у розум, іззовні контролюючи серце, "як малу дитину". З іншого боку: "серцю не прикажеш, не примусиш, не навчиш", "серце свою волю має". Шевченкова трагічна відвага жити з відкритим серцем усупереч зрадливому світові — провідний чинник української духовності. Тверезий розум має доповняльне значення.

в. Серце долає роз'єднаність цього світу

Як відомо, є міфологічна дорога в потойбіччя — в яму, могилу, криницю, провалля, є дорога нагору, верхівку дерева, на хмару, драбиною в небо, в рай тощо. Є й звичайна, поцейбічна дорога людської долі, що також утілює рух туди-назад, відходить і повертає. Вони розсувають обшир відповідних світів, формують єдиний семантичний простір.

Наземна дорога віддаляє мандрівника від його "роду-родиноньки", змушує зосередити в пам'яті серця вирішальні вартості смислу життя: матір, хату, дівчиноньку і т. д. Серединне осереддя світу зосереджується у серці. "Рідний край вірніш любити Научає нас розлука" (Леся Українка). Дистанційованість од роду-батьківщини символізує особисту долю, ту частинність людини, яка прагне знову злитися з цілим. Повернувшись, мандрівник обдаровує родичів, сусідів, церкву, бідних, відає шану воротам, хаті, криниці, саду, вклоняється землі тощо. Зосереджене в серці особистісне ставлення (самоконтроль самосвідомості) він більш-менш рівномірно розподіляє в сім'юсфері рідного села (контроль спільноти). Таким чином, особистісне начало усупільнюється. Мандрівник відходить і повертається, зосереджує і відає особистий набуток.

Доля (частина) принципово зрадлива: цілісне природно-родове буття розколюється на особисті долі і серце мусять страждати, утримуючи в думці-уяві-почутті первинну, але порушену єдність рідноти. Особливо, за літературою, страждає серце матері (за своїх синів, доньок). Але страждаючи, воно не гнівається, не кляне свою долю — бо в матері долі немає: вона ж перебуває в центрі, в хаті родової цілісності. Тому мати по-християнському скорупно терпить, смиренно приймає біль.

Ще один варіант "дороги" — кохання: "моя стежечка до чийогось сердечка". Це стан, коли світ клином сходиться в одну точку — коханого. Решта світу знецінюється: ти — наймиліший, найдорожчий, ти — "моє серденько", "моє сонечко", "без тебе світ не милий", "без тебе сонце не світить". Тут виразно бачимо тотальну смислову концентрацію, яка має метою з'єднати дві "половини" в одне ціле. За цим самим принципом смислового "переливання душі" в Іншого та ототожнення з ним, серце одухотворює і все довкілля — в кожному вбачаючи сенс цілого.

Картина Т. Шевченка "Катерина" (і поема) показує українку в ситуації докорінної зради: москалем, батьком-матір'ю, сільчанами, власним завагітнілим тілом, долею і життям, уготованим ополонці. Хто б за такої об'їди не

прокляв Бога, не став демоном зла? А перед глядачем — життєрадісно вбрана красуня, осяяна сонцем. Звідки її сили і смиренномудрість? Катерина — "сліпа", заглиблена в серце. А там з первозданною вірою вкарбовані посестри-побратими спільно-єдиного буття: дуб, хата, різб'яр, земля, зерно, рілля, песик, дорога, вітряк, небо, — ріднота селянського космосу, ґрунтовніша, ніж та чи інша особиста доля.

* * *

Жити серцем — означає здійснювати всім своїм єством культуротворчий механізм світового дерева. Поринати у криницю-корінь, виносити звідти зерно-яйце первісно-дитинної всеможливості, готовність до будь-чого, прозорої відкритості до всіх і кожного, біфуркаційної невизначеності (і навіть синкретичної неозначеності), буттєвісної всеєдності. Обіймати весь світ і плакати, передчуваючи трагічну минушість повноти братерства. Довіряти Іншому, як довіряєш землі і сонцю. Вірити, сподіватись: "стань таким, як хочу я", яким належить тобі бути за докорінним законом усеєдності. Зазнавати зради, і розлуки, і страждати, але щоразу прощати, бо слідом за нічю обов'язково буде день. І в цьому переході межі добра і зла знаходити потвердження добра, бо на боці правди-справедливості — щирість узаємнісного співжиття, де всі для всіх і все — навпіл. А коли горе-образя занадто тяжкі і душить відчай, то припадати до матері, хати, землі, могил, до джерел рідноти і дитинства. Коли вже і це не зараджує, тоді звертатися до "небесного громовідводу", в ньому гасити блискавку гніву-розпуки, покладаючи віру і надію на майбутнє, де вже напевне восторжествує правда, бо в безмежних просторах прийдешнього не може не бути навіть того, чого — як здається — не може бути. І весь оцей радісноблаженний і гірко-окривавлений досвід долі-життя закарбовувати в серці у вигляді мудрості, софійно розгорнутої книги буття, символічної сім'юсфери осягнутого світу, — причому не відчужуючи якомога всесприйнятливий і всепрощення всерозуміння до стану тверезо-холодного розрахунку, обачно-критичного розуму. Не вивищуватись розумом над іншими ("бач який розумний знайшовся") за їхній рахунок, бути як усі, разом з усіма, жити "толокою", купно, спільно, в єдності з усіма у Всесвіті. І спізнаватися на рівних з усіма, і зазнавати всього, бо серцю все властиве і ніщо не чуже. Власним єством, душею і тілом усе пізнати, все пережити — і зберегти політ орла і чистоту голубиці (Т. Шевченко) — се максіма.

Така філософія серця. Дуже вразлива, "нерозумна" і "безголова". Безпосередня і непередбачлива. Стихійна і недисциплінована. Неконкурентна і конформістська. Поблажлива і ледве не на все згодна. Готова давати-приймати і добро, і зло. Все дозволено, якщо "прості люди в нас у бога не дуже-то вірили" (О. Довженко), якщо детермінація відносна, послаблена розколом на "пантеїзм" і "містицизм", підземне і небесне, язичницьке і православне, родові і персоналістичне, минуле і майбутнє, які, будучи і чинні, і конкурентні водночас, не тільки контаминуються, але й нейтралізують один одного "посередині", в осерді буття. Українська свобода не стільки демонічна, скільки легковажна; нібито граючись (продовжуючи первісну гру), вона перетинає межу між правдою і кривдою (чи туди, чи назад), щоб з дитинною безпосередністю проректи: "що було, те було", "маємо те, що маємо", "ну що ж поробиш", "якось воно буде", "не зогрішиш, не покаєшся", "по всякому буває", "а-а-а, що тепер казати..." і т. д. Особиста відповідальність (тема Біблії) напіврозчинена в колективній вині-спокуті. Там віднялося — там додалося, у спільному казані все перевариться, "перемелеться — мука буде". Онтологічний оптимізм, покладання віри-надії на рід-природу, на "материнське" буття і Бога, на патерналістське начало (чи підгрунттєве, чи небесне) — невимогливі, але

утворюють м'яке, тепле середовище, де "хай злодій, аби свій", бо "в сім'ї не без виродку". Середовище найжаданіше здалеку, але таке суперечливе зблизька.

Кордоцентризм — балансування на межі (можливого), нестійка і вразлива позиція. Хоч і найлюдяніша. Але вона триває століттями і втілилася в культурі. Чи й дійсно Україна розташована на зламі якихось геотектонічних плит, звідки шоразу зринає якась первісна "плазма"? Чи й дійсно Україна — таке осереддя індоєвропейського культурного ареалу, де внаслідок рівноваги протилежностей зберігається реліктове джерело живої гармонії? Принаймні, донедавна Полісся і Карпати — живі заповідники для фольклористів-етнографів у центрі Європи. А в "київському колі" вже близько двох століть триває дивна ситуація заперечення заперечення: вчорашні селяни (здебільшого), відірвані від рідної хати і мови, зазнають маргінальної неповноцінності, позаморального перекотипольства ("всеможливості"), крізь мішаницю якого контрастно прорізуються велетні українського духу. Дуже схоже на магичне коло ритуалу, де збурунену хвилю хаосу раз у раз долає лад. Отож не випадково філософія "київського кола" намагається збагнути не стільки надземні абстракції, як конкретне осереддя людини, котра стверджує: "Я в серці маю те, що не вмирає" (Леся Українка).